

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

З РОКІВ ЗАСЛАННЯ ПЕТРА ЄФИМЕНКА НА АРХАНГЕЛЬЩИНУ.

(Листування з Олександром Кониським рр. 1863—1867).

I.

На самім початку 60 рр. XIX в. наступила низка арештувань у Києві, Полтаві, Чернигові й інших більших містах України. Була це неначе течія холодної води на гарячі сподівання свободолюбних елементів тодішньої Росії звагалі й України зокрема, неначе пересторога, що на справжню волю в царській Росії ще треба довго-довго ждати. Ті сподівання мали свій початок у севастопільській катастрофі, а підігрівали їх різні загально-європейські й державно-російські чинники, між останніми в першій мірі зміна царя. Вершком здійснення тих сподівань було скасування крєпацтва 1861 р.

У зв'язок із тим сильним визвольним рухом у Росії треба поставити петербурзькі видання Панька Куліша й видавання «Основи», а на самій Україні заходи коло визволення селян, розв'язки земельного питання, самоуправи селянства та його освіти при допоміжї недільних шкіл, народніх читань, популярних видань, то-що. Перед вєла в цій роботі молодь, головню студенти вищих шкіл, згуртована скрізь по більших містах у так звані «громади». Належала до них уся живіша й національно свідома молодь. «Громади» й доставили найбільшій частини учительських сил для недільних шкіл і робітників для иншої праці над піднесенням освіти народньої маси.

Недільні школи на Україні вирости з протиділання польським приготуванням до повстання. Приготовляючися до повстання, польська шляхта задумала між иншим спольщити та златинницити український народ через школи. З такою метою засновано в Києві польське таємне шкільне товариство, що закладало при панських дворах школи для селян, де вчили католицькі ксьєндзи з польських книжок. З таких самих книжок учили в Києві польські студенти університету попривожених із сіл лакеїв. Протиділаючи ополаченню українського народу, завели студенти-Українці в Києві в 1859 р. три недільні школи, а потім і щоденну. За київським прикладом почали заводитися недільні школи по всіх місцях, де були гімназії або прогімназії, що могли дати освічених людей споміж учительства або й учеників вищих клас. Так напр. за Лебединцева заведено народню школу в Білій Церкві, де вчили вчителі гімназії. Цей рух перекинувся й на Лівобічну Україну, напр. у Полтаві було в 1860—1861 рр. п'ять недільних шкіл.

Тому, що не було українських підручників, учили в недільних школах здебільшого з московських підручників. Одначе, наскільки знайшлися українські підручники, то вживали й їх, напр. українських букварів Шевченка, одного з учителів київських шкіл Шейковського, учителя гімназії та впорядчика недільних шкіл у Полтаві Строніна, студента університету й учителя шкіл у Москві Яценка й инших. На Лівобічній Україні вживалася також Граматка Куліша, що часом з'являлася й на Правобережжі, де київська адміністрація заборонила продавати її наслідком доносу польських панів. Крім того пирилися поміж учениками недільних шкіл метелики з творів Шевченка,

Куліша, Вовчка, Глібова та інших. Що було не зрозуміле ученикам у московських книжках, те виясняли їм їх учителі українською мовою¹⁾.

Першу недільну школу в Києві відкрив той гурток університетської молоді, до котрого пристав із усім своїм полтавським гуртком і Михайло Драгоманов, приїхавши до Києва на університетські студії. Пізніше повсталася друга недільна школа, де вчили кілька «принципійальних українофілів з Правобережців і Чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й т. и., і потім деякі молодші Полтавці, що підпали під вплив Пильчикова»²⁾. Хоч вони не більше вчили по українськи від перших, але такі назвали себе Українцями в протиставлення до космополітів, як звали перших за те, що все справді європейське ставили вище від вузько-національного.

Про це треба згадати тут тому, що на першій спільній зборі громади, до котрої належав Драгоманов, «читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він «досліджував мітологію, щоб дійти «звідки в Українців пішла фальшива ідея бога»³⁾. Цим товаришем був без сумніву Петро Савич Єфименко, що одинадцять листів його до Олександра Кониського друкується нижче; в них саме згадується і план написати українську мітологію, щоб вияснити всі забобони та звичаї українського народу. До листу з 9 травня 1865 р. додав Петро Єфименко «Програму для збирання матеріалів по мієології вЪ Южной Россіи». Програма обіймає а) вірування, б) обрядовий бік релігії й записи творів усної словесности. Питання в справі вірувань торкаються 1) неба, світил і небесних явищ, 2) землі, елементів і різних природних явищ, 3) людини, її життя, їжі, одягу й вайнять, 4) царства звірів і рослин, 5) духового світу й 6) перемін. Питання, що мають на меті зібрати дані для вияснення обрядового боку релігії, торкаються 1) місць, на яких викопувалися поганські релігійні обряди, 2) свят і обрядів, що відбувалися колись у житті людини, 3) рокових свят і обрядів, 4) ігор і танців, 5) ознак і ворожеб і 6) лікування слабостей. З творів усної словесности входять у програму Єфименка загадки, приповідки, кавки, пісні, замовлювання й легенди мітологічного змісту.

Відбулося в листах Єфименка й зацікавлення молоді книжками для народньої освіти. В тогочаснім органі українського руху «Основи» закликав Микола Костомарів українських письменників і українське громадянство не вдоволятися красним письменством українською мовою, але допомогти народові в його освіті й узятися за виготовлення популярно-наукових книжок для народу в українській мові. Для цієї мети зібрано стільки грошей, що матеріяльний бік справи мав тверду підставу. На початку 1863 року взялася київська громада до виконання Костомарового проєкту, і в комітеті для редакції популярних книжок був між іншими Драгоманов. Другим таким осередком, де поважно взялися до виготовлення популярних книжок, була Полтава. Одним із авторів був Олександр Кониський, що заснував разом із іншими щоденну вечірню школу, де вчив історії⁴⁾ аж до часу скасування недільних шкіл улітку 1862 р.

Російська влада звертала зразу мало уваги на український рух. Ганялася й заарештовувала більше за «нігілізм» і революційний рух, ніж за «український сепаратизм». За революційний рух заарештували також Петра Єфименка разом із товаришами: Бекманом, Завадським, Муравським, Левченком і іншими. Про це оповідає Єфименко в листі з 23 травня 1863 р. до Олександра Кониського.

¹⁾ М. Драгоманов, Народні школи. Громада. II. Женева 1878, с. 176—7.

²⁾ М. Драгоманов, Австро-руські спогади. Частина перша. Львів 1889, с. 17.

³⁾ Там-само, с. 27.

⁴⁾ Омелян Огоновський, Історія літератури рускої. Ч. III, від. I. Львів 1891, с. 413.

Одначе від 1862 р. почали заарештовувати також за український рух, між іншими й знаменитого учителя Михайла Драгоманова — Олександра Строніна, котрого гарну характеристику написав вдячний ученик у своїх споминах п. н. «Два учителі». Як це виходить із щоденника Строніна¹⁾, російський уряд обвинувачував його та ще шість осіб у ширенні «підбурливих творів і брошур» і головню «в діяльній участі в заснуванні гуртків, що мали на меті, під виглядом товариства грамотности, викликати незадоволення народу уряду, щоб таким робом довести до відірвання України». Але що обвинувачення було безпідставне, обвинувачені дістали адміністративну кару, і Строніна заслали на Архангельщину. До українського руху був причетний Стронін остільки, що як організатор недільних шкіл у Полтаві переробив на українську мову Буквар Золотова, зложений звуковим способом рухомих букв. Зроблений по раціональній методі цей буквар, уживаний в недільних школах, переважив усі старомодні букварі, між ними й українські Куліша й Шевченка²⁾.

Заарештованого Строніна відвезли разом з товаришами недолі в петербурзьку кріпость, звідтіл вислали його в Мезень, архангельської губернії, а звідти перевели його в Пінегу засідателем суду й потім суддею в Шенкурськ. З заарештованих кількох українофілів Щелкана вислано за кордон лікуватися, де він помер³⁾. У січні 1863 р. заарештували Олександра Кониського й вивезли з Полтави просто у Вологду, але в 1865 р. губернатор Вологди випросив у міністра Валуєва довіл Кониському жити у Вороніжі з огляду на слабе здоровля письменника. Тоді-ж таки за дозволом царя виїхав Кониський за кордон лікуватися. В 1862 р. заарештовано в Києві й заслали в архангельську губерню пізнішого знаменитого етнографа України Павла Чубинського⁴⁾. Лист Єфименка з 25 квітня 1863 р. стверджує, що оповідання Чубинського про історію київської громади від часу трилітнього заслання Єфименка влило в його душу цілющої води.

Про погляди Бекмана, заарештованого й засланого разом із Єфименком, може говорити та подробиця, що Драгоманов познайомився в київськйм університеті завдяки Бекманові й недільним школам із найвидатнішим споміж київських ліберальних професорів Павловим. У Києві він приготувався саме на магістра з історії Росії, перейшовши сюди з Харкова після того, як губернатор Лужин поскаржився цареві на студентів університету⁵⁾.

Арешти й заслання за український рух були ластівками, що призвіщали недалекий рішучий виступ російського уряду против українського руху. В рік по закритті недільних шкіл у 1863 р. заборонено учити в школі по українськи, Костомарову заборонено друкувати шкільні книжки за вібрані гроші, а міністер унутрішніх справ Валуєв приказав цензурі не пускати жадних українських книжок окрім красного письменства. В додаток до того посилювалися всякі обвинувачення на Українців по московських газетах, і не було спромоги розправитися з напасниками.

Що торкається автора друкованих нижче листів — Петра Савича Єфименка, він народився 1835 р. в бердянськйм повіті. Учився в катеринославськйй гімназії та в харківськйй і московськйй університетах. Службу почав у красноуфимськйй повітовій суді, потім перейшов до онезького земського суду, опісля в холмогорськйй поліційну управу. Вибувши якийсь час дворянськйй засідателем у холмогорськйй повітовій суді, отримав місце секретаря архангель-

¹⁾ Частину цього щоденника опублікував П. Гуревич у VII кн. «Былого» з 1907 р. п. н. «Дѣло о распространѣніи малороссійской пропаганды».

²⁾ М. Драгоманов. Два учителі. Спомини. Львів 1902, с. 62.

³⁾ Там-само, с. 72.

⁴⁾ Про життя Чубинського на засланні пор. Г. Б., «Павель Платоновичъ Чубинскій въ Архангельской губ. (1862 — 1869 гг.)» — у «Києвскйй Старині» 1903, VII—VIII, с.с. 228—39.

⁵⁾ М. Драгоманов. Два учителі, с.с. 68—69.

ського губерніяльного статистичного комітету. На засланні виявив велику енергію й надрукував довшу низку праць з історії, етнографії, звичаєвого права й економії північних губерній Росії. Але щодо походження і щодо характеру й уподобань Петро Савич був Українець, і тільки потрапивши знову на Україну, у Вороніж, Самару, Чернігів і нарешті Харків, він почув себе на своїм місці. Його праці з поля звичаєвого права й етнографії продовжувалися також на Україні. Крім окремих статтів надрукував у 1874 р. «Сборникъ малороссійскихъ заклинаній». Одначе на Україні його діяльність перейшла вже більше на поле статистики, що можна пояснити почасти його посадами, бо в Самарі й Харкові він був секретарем статистичного комітету, в Чернігові брав участь у працях губерського земського статистичного бюро, а в Харкові завідував також статистичним відділом при харківській повітовій земській управі¹⁾. Прислужився немало коло редагування «Харьковского Календаря», зумівши його зробити поважним органом Харківщини. Помер у 1908.

Також у «Кіевск-ій Старин-і» за рр. 1882, 1883, 1884, 1886, 1887 і 1888 маємо низку його статтів з поля давньої історії, народніх звичаїв, традицій й поезії. З цих статтів стаття про «засланців Українців в архангельській губернії 1708—1802 р.» (1882, вересень) мала увійти в задуманий, та не здійснений український альманах Українців-засланців в Архангельській губернії 60 рр. XIX в.

Що торкається хронологічного порядку друкованих оце листів, наскільки не зазначений рік на яким листі, визначаю йому місце відповідно до його змісту.

I. Коханий земляче і брате по долі! Не я виненъ тому, що на Вашъ листъ відъ 15 Марта одписую 25 Апрѣля; листъ Вашъ пішовъ у Онегу (та тамъ і пролежавъ), а я живу у Холмогорахъ. За півтора роки набридла мені Онега, такъ я й перепросився сюди. Воно не то, щобъ і Холмогоры були краші надъ Онегу, а такъ, захотілось освіжитись у Архангельску і побачитись зъ Чубінськимъ. Я вже три роки въ ссыльці і досы не бачивсь ні з кимъ ізъ рідного краю. Чубінський розказавъ мені все, що діялось зъ кіевською громадою зъ того часу, якъ насъ забрали і до теперішнього часу, і вливъ въ мое розбите серце цілющої й живучої воды. Спасибі йому! Спасибі й Вамъ, Добродію, що озвались до мене, зъ обіцянкою писати про всі українські новинки. Я хочъ чымало маю знаємихъ на Вкраїні, однакъ вони рідко пишуть мені про громадські справи, а такъ собі, тільки де-що; може думають, що мої листы куды небудь заходять. Ні, мое листування йде належає; моїхъ листівъ ніхто не читає. Я це добре знаю.

Я читавъ у Современному Слові, що чернігівський Владыка повелівъ усімъ попамъ выясняти уроки неодмінно рідною мовою. А зъ Кієва пишуть, що «Отзывъ изъ Кієва»²⁾ має добрі skutky; що Міністръ радить кіевському Попечытєлєві пожертвовать 700 карбованців на українські кныжки для народа. Видно, що наша справа получає офіціальное признание. Теперъ не слідъ намъ ні тратити слівъ по пусту, ні нарікати на свою долю, а працювати й працювати для народа.

Що ся тиче до мене, то я маю на цілю писати українську або восточно-славьянську мѣєлогію, у которій повинні бути выяснені усі забобоны і звичаї, які тільки есть у нашого народу. Праця важка і потребує чымало часу! Треба спочатку познакомитись зъ мѣєлогіями усіхъ чисто народівъ, починаючи зъ дыкихъ, і кінчаючи Греками і Рымлянами. Це дорога не почата, треба самому прокладати її. Я вже децо й зробивъ, тільки пишу не

¹⁾ Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“ на 1888 годъ. Выпускъ 2-й. Харків 1888. Ст. III.

²⁾ Пор. Австро-руські спомини М. Драгоманова. Частина третя і четверта. Львів, 1890. С. 301 і дальші.

по українськи, а по мо(в)ковськи, бо рідної мови не довелося добре навчитися. Може найдуться такі, котрі перекладуть її на рідну мову. Чы немає¹⁾ у Васъ або у кого зъ Вашыхъ знайомихъ якихъ небудь матеріалівъ для мѣології українського народа, наприкладъ: описаній святкохъ і звичаївъ, обрядовыхъ пісень, легендъ, шептаній, казокъ, повір'євъ, примітъ і т. д. Теперъ я працюю надъ вьясненнемъ мѣологичеського значення різдвянськихъ святкохъ, такъ мені потрібні колядки. Чы немає у кого? Ябъ списавъ, що треба, і назадъ відіславъ.

Ще заімаюся тутешнію етнографією і пишу въ Архангельські відомості, по предложенію Статистичеського Комитета, переглядаю холмогорські архиви; тутъ багато старовини мійської. У Архангель(с)ку напysавъ, по стариннімъ архивнімъ діламъ, артыкулъ о Малороссіянахъ, сосланныхъ въ Архангельскую губ. въ прошломъ столѣтїи. Въ Онежському повіті записавъ де які розказы объ кошовому Кальнішевському, который бувъ засланий на заточеніе у Соловецькій монастирь.

Я считаюся на службі у Земському Суді канцеляристомъ, въ Судъ не хожу, і часу маю доволі. Жыву ні весело, ні скушно, а такъ собі. Земляківъ тутъ немає (я не лічу земляками такихъ, якъ тутешні урядники, мижъ котрымы естъ чымало зъ України). Здоров'я мое торікъ було дуже погане, а теперъ лучче, тільки серце болить часто та нервы розстроєні. А Вы, серце-земляче, якъ поживаєте? Пишіть, будласко. Я відписуватиму належне. Адресъ мій: Въ г. Холмогоры. Петру Саввичу Ефименку, або Помощнику Почтмейстра Игнатію Антоновичу Федоровичу. Я въ нымъ жыву (у почтовій конторі). Пересылайте, колы хочете, і Вы свої листы до мене, такъ якъ я посылаю оццей.

Стронїть у Мезені—вінъ, сердега, получивъ причыну (падуча болѣзнь); його переводять у Пінегу Засідателемъ Повітового Суда. Чубїнський тамъ Судебнымъ Слїдователемъ, За українську пропаганду, опрычь поименованныхъ Вами, у Петербургъ возмыли ще моїхъ товариствъ(!) по ссылці: Завадського (знову вернули на старе місце, у Петрозаводскъ) і Муравьского (слїдъ пропавъ). Мене обшукували, забрали у III Отд. усі мої паперы, та ба! опрычь мѣологичеськихъ замітокъ нічимъ не покорыстувалысь,—і прислали їхъ назадъ.

Великий жалъ бере, що Основа більшь не видаватиметься! Чы не чутно, щобъ хто збырався выстачаты новий насъкий журналъ. Казалы, що за це діло хотївъ узятись Олекса Гацнукъ, що бувъ профессоромъ у Одессі,—та щось чутка замовкла.

Братерски обнімаю Васъ. Землякъ Вашъ Петро.

Холмогоры 25 квітня 1863 року.

II. Місто Холмогоры. На Миколу. 1863 року. Братіку Олександрє! Дякую за Вашъ листъ, за новинки, а найбільшь за Вашу працю для народної освіти. Вы своїмы листами до Комитета Грамотности зробыли для народа больше, ніжъ коженъ зъ нашихъ народолубівъ! Теперъ треба корыстуватись зъ дозволення учыты на рідній мові. Для того, щобъ заспокоїты вышчий урядъ і щобъ незагнунуы намъ даремне на чужині, требабъ намъ, ссыльнымъ Українцямъ, напысаты прозьбу до царя и до шефа жандармівъ, щобъ вернули насъ на родину. Можна сподіватись що урядъ не тільки дозволить, а наветъ буде дуже радий, бо вінъ теперъ, дывытця і на насъ, на Українцівъ, якъ на революціонерівъ. Вы знаете ізъ ноть руського уряду до чужоземськихъ, якъ вінъ боїтьця тыхъ «космополітичеськихъ революціонерівъ»¹⁾, которі кынули сїмья і на московську землю.

¹⁾ В рукоп. не маю.

²⁾ В рукоп. революціонерівъ.

Недавно у Петербурсі появилася журналъ Свобода, у которому оголошено, що єсть якесь велике таємне товариство; цілѣ його вигнати урядъ і вызволити народъ зъ неволі. Воно має своїхъ агентівъ по Россіи і за гряницею, і хоче зібрати «народныхъ представителей въ народное собраніе». Такъ отціого-то «Революціонного Комітета» і перелякався урядъ,—такъ що теперъ у Петербурсі, кажуть, страшний терроръ. Відъ того урядъ такъ страшно карає (каторгою) навіть молодихъ людей... Якъ бы було добре підъ такий часъ послати прозъбу відъ ссыльныхъ Українцівъ. Просьба повинна бути написана на кштальтъ «Отзыва изъ Кіева». Чи подобається Вамъ моя мысль? Пишіть! Зъ такимъ діломъ барытись не треба; можна навіть такъ зробити, що спочатку нехай не всі, а одна половина ссыльныхъ подає прозъбу, щобъ діло йшло скоріше, а потімъ друга. Я объ цімъ писавъ уже Чубинському і прохавъ, щобъ вінъ написавъ прозектъ прозъбы. Писатиму ще Завадському, своєму товаристові (!); вінъ тутъ недалеко, у Олонецкій губерні; написавъ бы Бекману та Португалову, тільки не знаю, де вони теперъ пробувають. Побачивши, що Українці не революціонери, урядъ запевне дозволить бы зібрати раду у Києві, чи де тамъ, щобъ порадытись о народныхъ потребахъ... Що ся тыче до словопысанія, то його можна установити і безъ рады, а друкомъ. Мені самому дуже не подобається словопысаніє Кулішове і я ще въ 1861 році написавъ артыкулъ і пославъ до Основы, та щось його не надруковали. Видно, що В. М. Білозерському прийшлась по нутру словопысы Куліша, тільки за для якої прычины¹⁾.—Богъ відає! У одному артыкулі (Миколи Гапцука) редакція Основы додала²⁾, що всі сотрудныки прыняли словопысы Кулішеву. Нібы сотрудныки Основы й не знають, що вона не друкує иншимъ словопысаніємъ! Я пришлю Вамъ свій артыкулъ о словопысаніи, колы вінъ не бувъ надрукований у Черніг. Лыстку. (Я не бачывъ ще того Лыстка).

Надъ мыѳологією багато треба праці, бо у насъ, і въ Европі, нема ще науки мыѳологін, а такъ щось... чорзнащо... Тільки одинъ Шеллингъ хотівъ поставити її на ряду зъ другими науками. Мыѳологія, якъ наука, повинна найти закони, по котрымъ розвивались вірованія усіхъ народівъ на світі; а до цього дійти не легко! Однимъ словомъ, треба создати науку! Найкращий путь історико-сравнительный.

Папіры Ваші III Отд. прышли, роздивившись; це завше такъ. А якъ що забуде (бо йому теперъ ніколи і въ голові почисати), то напишіть губернаторові щобъ вытребувавъ. Строніну і иншимъ уже вернули папіры.

Артыкулъ мій про Українцівъ сослан. у тутешню губ. ще лежить у мене, а про життя Кальнішевського у Соловецькому монастирі пославъ увъ Основу.—Строніна перевели у Пінегу.

Зычу Вамъ здоровья і братски Васъ обнімаю. Вашъ землякъ Петро.
З України не маю лыстівъ. Що Вамъ пишуть?

III. Холмогоры. 23 Мая. Жаднымъ способомъ не можна мені первому писати прозъбу ось відъ чого. Я высланий не безъ слѣдства, а по слѣдству; выслано мене і ыншихъ³⁾ за составленіє таємної громады, не української, а космополитичної, до которой належали і Москалі, і Жыды; цілѣ громады була революціонна. Правда, це діло було чисто дѣтське, почалось воно ще въ 1856 р., колы мы были ще недоростками, а всежъ такы насъ залычили до революціонерівъ, хотъ мы теперъ ыншої масты. У насъ забрали уставъ, історію громады, лысты і маніхвесты; значить «улика на лице». Въ друге, изъ Красноуфімска въ Онегу, выслали мене по «подозрѣніи въ извѣстности мнѣ расколынической рукописи возмутительнаго содержания подъ заглавіемъ

¹⁾ В рукоп. прычину. ²⁾ В рукоп. додали.

³⁾ Бекмана, Завадського, Муравського, Левченка і т. д.

Послання Старця Кондратія». Такъ онъ бачите, скільки выны кладуть на мене. За що турбовано мене у третє, я й самъ не знаю; може справді за українську пропаганду, а може й ні. Значить, мені першому не прыходитьця пысаты! Пышїть Вы: Васъ пыслалы безъ слїдства. Тїлькы не згадуїте ні про кого, ні про Бекмана, ні про Завадського, ні про кого, бо мы не знаємо, якъ вони объ цїмъ ділі думаютъ, а ручатъця за другихъ не можна. Після Васъ пысатому я і Чубїнський, котрый згодився зо мною; а потїмъ уже спышемось зъ Завадськымъ, Бекманомъ, Лободою, Тишинскимъ, Ященкомъ і ыншымы, щобъ подавалы одынъ після другого. Я Вамъ пышлю свое прошенїе, а Вы мені свое. Напышїть, у якому Н. Петерб. відомостей надрукованный процесъ Подольскихъ панївъ, і въ якому Н. Соврем. Лѣтописи «Отзывъ зъ Кїева». Я його чытавъ тїлькы въ вытяжкахъ у «Времени». Мій артыкулъ объ украинскїй словопысі прочытаете скоро у Черніг. Лыстку, і якъ прочытаете, то заразъ напышїть тудыжъ і свої замїтки. Черн. Лыстокъ Глібовъ обїцявся высылаты мені.

Кїянамъ неодмінно треба пысаты другий Отзывъ, та не однімъ Кїянамъ, а всїмъ украинцямъ. Пышїть объ цїмъ Костомарову. У Васъ у Вологді є *członek knejru katolickiej*, або єзуїцкои (Основ. 1862 г. Сїчень. Исповѣдь Антоновича, стр. 93. 21-ва стрїчка зъ верху); вінъ або операторомъ Вр. Управы, або Інспекторомъ (хто зъ ныхъ Ляхъ?), дозырайте за нымъ. У Чернігові, Переяслові, Ніженіві, Петенбурху то що—то все вони паробылы шкоды (торїкъ у літку). Выбачайте, що цей лыстъ нышу не по людськї, спїшу: треба зъ цїєюжъ почтою послаты до Глібова, Глібовой, А. В. Маркевича, Носа і Мыколайчыка Білокопытого.

Щиро братерські Васъ обнімаю Петро.

Спышїтьця зъ Лободою, адресуйте йому лыстъ Въ Канц. Перм. Гражд. Губ. для пересылки по нахожденїю.

Въ другому своему лысті Вы вынуватите «Молодую Россїю» въ велькихъ учынкахъ. Не вона вынна, а Валленродисты¹⁾. Адже Молодої Россїї немає у Чернігові, Ніжені, Переяслові то що, а було тежъ саме, що і въ Петенбурсі.

Чы немає у Васъ галыцкыхъ кныжокъ або часопысївъ?

IV. 27 Августа. Коханный земляче! Невесела чутка выйшла зъ Чернігова: пана Носа, Андрушенка (мїй товаришъ, межомїръ) и Білозерського (брата выдавця Основы, охвыщера Черніг. батал.) заарыштовано і первыхъ двохъ одвезено до Петенбурху. А все за ті нікчемні безтолкові прокламації московської роботы! Андрушенко привїзъ їхъ зъ Москвы, і ставъ чытаты Білоз. При чытаннїю бувъ якийсь охвыщерышко Гарасименко, дакъ той донїсъ, що такъ і такъ. Полицїя набїгла, дай спанала д. Андрушенка, а вінъ стоявъ на кватырї у Носа²⁾. Отъ полицїя обшукуючы Андрушенка, кынулася і до Носа. А Носа, знаєте, не велено було трусаты. Носъ не давався, але полицымыстръ не вважавъ ни на що, а все такы почавъ трусаты й Носа; такъ вінъ, звычайно чоловікъ сумырный и спокойный, попобывъ полицымыстра. Оттакъ гынуть наші рїдокоханьці одынъ за однымъ чортыбатька зна за що, не зробывшы для рїдного краю нічого доброго. Андрушенко, кажуть, мавъ у себе прокламаціи, цей уже певне попаде у каторгу, або що, бо його залїчать за агента дурного Московського комїтета (хочъ вінъ і ніколы не бувъ такимъ, а йому прокламаціи запевно намынуть), а що Нісъ, той нізачо загыне: вінъ не тїлькы самъ нічого палеглого до політїкы не робывъ, навїть лаявъ тыхъ, хто кохаєця у цїхъ робахъ...

¹⁾ Валленродистами зветься *knejra katolicka*.

²⁾ Про Носа пор. статтю Гр. Коваленка «Очеркъ жизни и дѣятельности украинскаго этнографа и народнаго врача С. Д. Носа» в «Кїевск-ій Старин-ї», 1901, IX, с. 363—400.

Друга новина далеко гірша: кажуть, що заборонено видавати українські книжки для людей і відповідати на усяку публичну лайку проти українського діла; Костомару, кажуть, послали за ґраньцю на казенний кошть. Напішіть, будласко, чи правда сіому, адже Вамъ можна лучче довідатись обь цімъ. Другий пише навпаки, що дозволено навіть у школахъ учить по нашому, такъ і не знаєшъ, чому вірять. Правда, ми жевемо підъ такий часъ, що все міняється зъ каждымъ днемъ і ніхто не знає, що завтра буде. Багато лыха наробили намъ Москалі, урядъ скрізь бачить (у страха глаза велики) то заговорщиківъ, то членівъ таємныхъ товариствъ, отъ і дають вмісті зъ Москалями і нашихъ братчиківъ ні знать за що. Колижъ то ми діждемось миру і супокою для своєї законної праці. О, дай-то боже скорійше!

Леонидъ Яценко, обь котор(ом)у, здається, я колись Вамъ писавъ, висидівъ уже свій терминъ і одправленъ въ Бугульну Самарської губернії, хоча коммисія його прыговорила тільки до заключенія въ см. домъ. Якъ прочитаєте мій артыкулъ обь правопісі въ Черн. Листку, то напишіть і відъ себе тудижъ.

Щиро братерськы обнімаю і цілую Васъ, любий земляче, Петро Зауґольникъ. Зъ киевського товариства нікого ще не взяли опрычъ Снягуба, обь кот. я писавъ, здається.

V. Місто Холмоґори. 25 Ноября. 1863 року. Коханый Земляче. Забарывся одновідду на Вашъ листъ, бо очі боліли, не змігъ нічого ні писати, ні читати.

Вы якось писали супроти спеціальности въ науці; а я такъ навпаки думаю, именно тільки той може добре популяризовати науку, хто знає її докладно, а не зриває тільки вершківъ. Відъ чого, наприкладъ, у руській словесности нема добрыхъ ділъ для народа? Відъ того, що нема добрыхъ спеціалыстівъ по наукамъ, найголовніше, що нема спеціалыстівъ педагогівъ. Одначе усяка спеціальність тільки тоді корытна для чоловіка, якъ вінъ знає дещо і зъ другихъ наукъ, хочъ одні выводы. По моему, тільки зъ такого чоловіка може бути корысть для громадської справи, коли вінъ вмісті і спеціальность і енциклопедысть. Це первый варунокъ; а другий той щобъ добре знати народню мову. На біду, найбільша частина нашихъ народолобцівъ не може похвалитись ні тымъ, ні другимъ. Отъ відъ чого наша народня словесність іде черепашою ходою. А до того, у насъ нема багацько слівъ, найбільшъ абстрактныхъ, такъ що на кожному ступені чуєшъ зупинки. Що ся тиче до мене, то я пишу завше по руськы для друку, і до того часу писатиму, поки не попаду міжъ народъ, та не навчусь добре по своєму. Мені самому нудно, якъ читаю свої листы, такою вони кованою мовою пишуться. Ну, воно въ листахъ ще не біда, а вже въ друкованій книжці не довыды, бо де такого штылю шчетыныстого.

Чи правда, що петенбурці хочуть выстачати новий український журналъ, і що це можна счытатъ за вѣрное, якъ мені пишуть. Кажуть, що остатьні дві книжки Основы уже давно надруковані, та лежать у друкарні, бо нічимъ заплатити. Наші братчики галичаны выстачагымуть новий журналъ «Мета» і пыльно просять артыкулівъ. Чи не писали вони бува й Вамъ? Вы кажете, щобъ я просився до Вологды. Куды тамъ! я жаднымъ способомъ не можу попасти навіть у Архангельскъ. Бачывся зъ Павломъ Чубомъ: вінъ переведенъ у Архангельскъ Секретаремъ Статыстычного Комітету. Петро.

Вы писали про циркуляръ до цензуры обь українськихъ книжкахъ то що... А якъ же такъ, що у журналахъ пишуть артыкулы про потребу українськихъ книжокъ, і супроти п. Каткова. Наприкладъ у Сент. книжці Бібл. для чытання є артыкулъ якогось Варнака, Украинскія книжки, і инші. Ще

Вы писали обь аксаківцяхъ і катківцяхъ. Хіба жъ у насъ нема своїхъ аксаківцівъ? Панъ Кулішъ первый. Вінъ написавъ було артыкулъ супроти народолобівъ для журналу Говорського, та такъ круто, що самъ панъ Юзефовичъ розрвавъ йому друковаты іого; у Кіянъ есть списанный той артыкулъ.

VI. Архангельскъ. 12 Февраля. Коханий Земляче! Выбачайте, що довго не відписувавъ на Вашъ листъ. Спочатку довго не змігъ выкрутити Вашого листа у Павла Чуба (мы зъ нимъ міняємось листами), а потімъ занедужавъ і выпросився въ отпускъ у Архангельскъ. Жытому тутъ до 3 Марта, а потімъ хочеться перевестись у Шенкурскъ. Балакаючи зъ Павломъ, мы надумались, що добребъ було выставити тута український збірникъ, найголовніше ізъ праць тихъ земляківъ, которі попали на чужину. Причыны, від чого краще тута выставити збірникъ: разъ, та, що друкъ для Павла, якъ Секретаря Статист. Комитета, дуже дешевый, а друга та, що, друкуючы учені праці Кіянъ то що, мы полегчылибъ їхъ і далибъ змогу імъ прынятыся за писання книжокъ для народу і за народню освіту. Збірникъ мае буты учено-літературный. У мене уже є артыкулів зъ 7, одынъ по історіи, другый по археології, третій по філології, остатьні мыѳологичні. Павло написавъ кілька праведныхъ артыкулівъ, 4 казки, одынъ розказъ і вырші. Буде ще розказъ Лісовыка (попа Сільванського). Напишемо до Яценка, Шиманова и Завадського. А Вы добребъ зробили, якбы написали п. Лободі і ще кому знаете. Просымо й Васъ пыльно прыслаты що небудь у збірникъ. У Васъ мабуть есть вырші, то зашліть. Які артыкулы Вы прислалы у Черніг. Лыстокъ? Чы не відібралыбъ Вы їхъ відъ Глібова і не прислалыбъ намъ? Глібовъ теперь у Ніжені; тудя адресуйтесь до іого. Вінъ ще не мае місця, але сподівається скоро мати. Зъ України не маю добрыхъ вѣстівъ, а Вы? Кінчаю листъ, бо треба ще де-кому писаты. Пет ро.

Адресъ мій: Въ Холмогоры. Винному Приставу Константину Васильевичу Амосову.

VII. 8-го Марта. Коханий Земляче! Я знов опинився на старому місці, хоч й не того, хотіло. Трохи було розважав себе з Чубом та з іншими земляками, та оце знов доводит'ця сумувати на одині. Та мені це не первина: уже три роки живу я у повітових містах, як у болоті, дак утянувся якос'. Інколи й на мене находят' такі думки, що й не знаєш, щоб заподівав з собою... найбільш тоді, як сидиш без гробшей—та розум удержує від сього: все таки сподіваєс'я, шчо прийде колис' той веселий час, що й у наше віконце заглянит' сонце. Ми повинні учитис' терпливости у нашого вікопомного Тараса, що яке то лихо зкоїлос' йому, а все таки вистояв, як той величавий дуб, що пройшов над ним ураган. Найголовніша річ здоров'я. Треба його зберигти у тутешньому триклятому климату, щоб, як коли вернемось до дому, бути користними рідному краю. Здоровому чоловікові легше переносити неволю й недолю. Мені хотілос' би знати, як ваше здоров'я? Я заслаб був до того, що ледви ногами двигав, у трунку ні житний хліб, ні свіжа вода не перегорали, чаю не міг пити, тіл'ки теплу воду, тошчо... Тепер же після Архангел'ска видужую; багато помагає лікар'ка покойова гімнастика і новий спосіб проводити час. Може б і Вам була на корист' гімнастика; вона бува усяка: і від трунку, і від слабости нервів, груди тошчо. Живу я так: устаю вран'ці о 6 годині (а незабаромъ вставатиму о п'ятій), займаюс' гімнастикую (!), гуляю, потім снідаю і разом п'ю чай, спочиваю з пів години, працюю, знов шпалірую, перед обідом знов гімнастика, після обіда зараз чай, потім спочиваю, потім знов працюю, у вечері йду у гості до кого небуд'. Так шчо дня. Так мені веліли лікарі, щоб як мога менше писав і читав, бо у мене перви й груди дуже слаби. Проживаю гробшей не багато, від скарбу ні шага, а живу на ті, що получаю від стати-

стичного комітету (у которому лічусь членом) за свої артикули; примірно у рік 180 карбованців (Тутешній комітет платить за друкований лист від 10 до 20 карб.). Усе збираюсь де які з своїх праць послати у московські часописи, та якось тим і кінчається.

10 марта. І забув подякувати Вам за вирші; вони мені вподобались дуже, найбільш думки, тіл'ки може третьої не надрукують. Збірник наш піде до цензури у первих днях серпня, бо Чубови артикули де-які ще зовсім не написані, а де-які не виправлені. Правда, воноб краще булоб, як би збірник був написаний по нашому, та що робити, коли ми не гаразд орудуємо своєю мовою. Наукових артикулів у нас буде чимало, от краснопіси (bellettres) дас'бі, оприч виршів Чуба. Чи не написалиб Ви весною якого оповідання або приповіді? Чи не знаєте, де Шиманов? Треба йому об цім ділі написати. Хто-то п. Ковал'ській і де він живе? чи не зісланий? «Двѣ русскія народности» не беремось перекласти, бо дуже важко. Про Носа й Тішчінського нічого не знаю; як би їх не додержали до смерті, бо уже чимало там умерло (наприклад Нечипоренко вмер у фортеці), а інші тіл'ки вирвуться, то недовго проживають (наприклад Левченко умер через рік після фортеці, а Бекман і того не вижив). Важко становится на душі, чуючи такі новинки, та щож робити, коли така наша доля нещаслива, шчербатая.

Братерські Вас обнімаю Петро.

Чи не читали або чи не чули, що за роман «З України» по нашому видав п. В. Дорошенко, і що воно за В. Дорошенко? Такого у «Основі» не було. Я знаю у Чернігові учителя Дорошенка, рідкокоханця, так той Іл'ко і ліпний чоловік, щоб написати роман.

Надшлю листи просто: Вѣ Холмогоры, Петру Саввичу Ефименку.

VIII. 27 мая. Холмогоры. Коханий земляче! Дякую за Ваш лист, хоч і не веселый; я уже два місяця, як не получаю жадної вісті. Був лист від Яшченка, та до моїх рук не дійшов, а десь загинув... І я тепер, як і Вы нічого і ніяк не роблю; роботи чимало, та щось руки до неї не піднімаються. Для Статистичного Комітету конечно треба приготувати кілька артикулів, бо я з того живу, і матеріяли є, да не могу, все одкладаю од одного місяця до другого; хожу, як очумілий.

Вы б попрохали у губернатора дозволення іздыти по повіту з справником то що для опису його, тодіб був матеріал для роботи і розвага.

Вы пытаете про Куліша, де він тепера, і про Моригеровського (?), що воно за чоловік. Два місяця назад тому Куліш був у Петенбурсі; одын мій знайомый бачыв його у Василя Михайловича. Тепер він запевно на Вкраїні. Чи його діло Кієвлянин, чы ні—не знаю; бо у перше від Вас чую про таку газету. Василя Михайловича тричі обшукували, дякуючы пісням Каткова і т-ва. Маргеровського я добре знаю, бо за одну справу висланы(й) з Перьми. Чоловік він розумный, тільки мені не подобалась його вдача: чималый эгоїст (може тільки в теорії), а до того страхополох; через його я понав сюды. Він зо мною листувався, та мені не хотілось... Може я й помиляюсь, судячы так об йому; сами маєте його перед очима, то можете судити. Ще до того треба сказати, що я знав його три роки назад, а за такий час, пры нашому житті, чоловік так може зміныться, що його й не пізнаеш; здається, я сам не пізнав бы себе за ці три роки.

У Харькові вийшов збірник українських пісень з нотами, wydаний книгопродавцем Баллиной, кажуть, дешевый и дуже гарный. Прощайте.

Братерські Вас обнімаю Петро Ефименко.

IX. Холмогоры. 4 лыщя. 1864. Збірника нашого не буде, бо ніхто з тих, у кого просыли артикулів, не прислав нічого, а до того є ще й ынша причина, про которую не пишу. У нас ніколи не йде добре огульне діло; значить, коли працювати, то треба—кожному особно, з цього може й вийде

щого путнього. Я зладивъ «записку для собиранія въ Южной Руси міеологическихъ матеріаловъ» и думаю послати въ губернскія вѣдомости южныхъ губерній и ще хочу выдати збірникъ українськихъ шептаній (уже є у мене їх 70 штук); чы не збыравъ їх хто з вашихъ знайомихъ полтавців? Требаб нам, зісланимъ українцямъ, напысати і оголосити друком, за вѣспільнымъ подпысом, наше зданье об українській справі, докладно розібравше усі зацепкы, які намъ роблять московські вѣдомості і инші часописи і раз на завше довести, щого українофилы німало не мыслять об сепаратызмі і в полытку не втручаютьця. Чы не напысалыб вы того? Ябъ давно взявся за це діло, та чую себе нездолнымъ, однак з великою охотою напысав бы свое власне зданья, котреб послужыло вамъ матеріаломъ для выробленья. Колы вѣзметесь за це діло, то я пришлю свою записку. Артыкула Милюкова не чытав, а прочытаю, бо тут буде Эпоха; доброго від Милюкова нічого не можна сподіватьця, бо він, кажуть, і дурень і поганий чоловік. Колы вы хочете перекладувати «про хымычний составъ соли», то краще булоб переложыты артыкул: «Що кожному треба знаты з хыміи», щого був надрукований у Учители за 1861 рокъ; ябъ міг прислати вамъ той артыкул. З Кіева, пышуть, щого ¹⁾ Кіевлянинъ мае бути слабую копією московськихъ вѣдомостей. Пысалы мені відтіля, щого Носа і Тіщінського вернули до Чернігова, та ця чутка, здаетьця, ще не певна; скоро довідаюсь і напышу. У Києві, здаетьця, усе благополушно, бо нічого не пышуть. Вы листуетесь з Номісом, запытайте його, чы напысав хто небудь насъку грамматику і чы складаетьця русько-український словникъ, бо ці два діла найпотрібніиші для нас. Щого ²⁾ то за література, колы нема ні мовныці ні словника! Хоч бы переклали з німецького нашу мовныцю, щого выдав Міклошчыч у Відню. Объ Холмогорахъ нічого пысати, бо це такый же звірынець, як і Тотьма, тількы ныжчого розбору, бо мае мешканцівъ нчось ³⁾ із тысячу з чымсь. Місто маленьке, народу мало, від того усі вады й хыбы выдніиші, бо кожен кожного зна, як облупленого. Цур їм! Прощавайте! Земляк Ваш Петро.

Х. Холмогоры. 9 мая 1865 г. Добродію! Письмо Ваше мною получено. Мы такъ давно прервали нашу переписку, что я не знаю, съ чего теперь и начать. Изъ родины не имѣю положительно никакихъ свѣдѣній, да, вѣроятно, и нѣтъ ничего интереснаго. О себѣ могу только сказать, если не писалъ раньше, что я получилъ мѣсто дворянскаго засѣдателя, а слѣдовательно, и нѣкоторое матеріальное обезпеченіе... Занятія мои по южнорусской міеологіи идутъ успѣшно. Посылаю Вамъ одинъ экземпляръ программы для собиранія міеологическихъ свѣдѣній въ Южной Руси. Будьте добры, напишите отвѣты на нее, насколько можете. Если будете писать ихъ, то пишите съ возможно большими подробностями и объясненіями. Такъ какъ это дѣло не къ спѣху, то Вы можете писать повагомъ, потроху. Не возметься никто либо изъ вашихъ тамошнихъ знакомыхъ, земляковъ или не земляковъ, все равно, также написать отвѣты. Для меня здѣсь по этой программѣ составили отвѣты полякъ, бѣлоруссъ и великороссіянинъ. Это важно для сравнительнаго изученія вѣрованій. Не знаете ли, гдѣ въ вашей губерніи проживаетъ воспитанникъ черниговской семинаріи Альфонскій и не можете ли Вы переслать ему программы?

Пословицы Номиса я получилъ отъ него. Стронинъ по прежнему въ Пинегѣ. О Чубѣ врутъ... Меня очень интересуєть смерть Андрущенко. Если особа, сообщившая вамъ объ этомъ, можетъ доставить о немъ болѣе подробныя свѣдѣнія, то, будьте добры, передайте ихъ мнѣ. Я, какъ его другъ, считаю догомъ составить краткую его біографію ³⁾ (для будущаго малороссійскаго журнала). Братерски обнимаю Васъ П. Ефименко.

¹⁾ В рукоп. шо. ²⁾ В рукоп. нось. ³⁾ В рукоп. біографія.

XI. Холмогоры. 1867 г. іюня 28. Написавъ два года тому назадъ послѣднее мое письмо къ Вамъ въ Воронежъ, я отвѣта на него не получилъ, не зная рѣшительно чѣмъ объяснить Ваше молчаніе; изъ за границы также не имѣлъ отъ Васъ ни одного письма... Я, какъ видите, по прежнему прозябаю въ Холмогорахъ. На первый день Пасхи возили меня въ Архангельскъ, для исправленія должности секретаря Статистическаго Комитета, и я пробылъ тамъ до половины Іюня, воображая себя навсегда крѣпкимъ къ Архангельску; но свыше пришло распоряженіе, чтобы мнѣ возвратиться вспять. Впрочемъ, я имѣю твердую надежду снова понасть въ Архангельскъ и поселиться тамъ, такъ какъ мнѣ дано въ томъ слово. Вы совѣтуете мнѣ постараться понасть на югъ, именно въ Екатеринославъ. Но сами же Вы пишете, что нравственно Вамъ тамъ хуже, нежели въ Тотмѣ. Я это очень хорошо понимаю и отсюда, и потому, еслибы мнѣ какимъ нибудь чудомъ представилась возможность отправляться на югъ, то я бы крѣпко задумался о томъ—отправляться ли туда или нѣтъ, въ особенности, если присовокупить къ этому отсутствіе всякихъ матеріальныхъ средствъ для перевода. Кромѣ того, при моемъ болѣзненномъ состояніи, я также буду бесполезенъ на родинѣ, какъ и здѣсь.

Южнорусскій Сборникъ, о которомъ я когда то мечталъ, не состоялся, отчасти вслѣдствіе моей болѣзненности, а главное по отсутствіи всякой нравственной поддержки со стороны другихъ. Я уже нѣсколько лѣтъ, какъ не веду переписки съ моими южнорусскими знакомыми и приятелями, за исключеніемъ Івана Бѣлозерскаго, не желая, чтобы они считали себя компрометируемыми корреспонденціей со мной. Самому же составить разносторонній сборникъ, при томъ такъ, чтобы онъ былъ интересенъ во всѣхъ частяхъ, не возможно. Мои статьи, приготовленныя для Сборника, валяются у меня безъ надобности и ждутъ удобнаго случая, т. е. изданія къмъ нибудь другимъ сборника, для появленія въ свѣтъ, въ числѣ иныхъ статей. Если бы Вамъ пришло желаніе издать, кромѣ спеціальнаго этнографическаго сборника, еще сборникъ общій, обнимающій различныя стороны жизни нашего народа, въ такомъ случаѣ я съ удовольствіемъ сообщилъ бы Вамъ все то, что у меня есть подготовленнаго къ печати. Я въ настоящее время przygotowляю Сборникъ велико-мало-и бѣлорусскихъ заклинаній, причитаній, народныхъ молитвъ и пр. Вамъ, можетъ быть, пригодилось читать въ газетахъ объявленіе о немъ? Не имѣете ли Вы чего либо по этой части рукописнаго?

Чубинскій въ настоящее время находится въ командировкѣ для изслѣдованія торговли въ пяти сѣверныхъ губерніяхъ, эта командировка дана ему Вольнымъ Экон. Обществомъ; въ ней онъ пробудетъ до октября мѣсяца. Стронинъ теперь въ Архангельску и будетъ уѣзднымъ судьей въ Шенкурскѣ, если согласится министръ юстиціи.

Дружески жму Вашу руку Петръ Ефименко.
